

Visiedocument Woord en Daad en religie en ontwikkelingssamenwerking

1. Inleiding, achtergrond en kader

Religie speelt op verschillende manieren een rol bij ontwikkelingssamenwerking. Het debat daarover wordt op verschillende manieren, op verschillende niveaus en vanuit verschillende invalshoeken gevoerd¹. Omdat Woord en Daad een organisatie is, die zelf vanuit een overtuigd christelijk standpunt werkt, is het van belang aan te geven hoe Woord en Daad tegen dit debat aankijkt en welke standpunten zij hierbij inneemt. Het gaat hierbij nadrukkelijk niet om het aangeven van onze eigen religieuze positie (het christelijk geloof) en de invloed daarvan op het beleid van Woord en Daad. De verantwoording daarvan wordt gegeven in het meerjarig beleidsplan en wordt nader uitgewerkt in een onderliggend document. Waar het hier wel om gaat, is de visie van Woord en Daad op de verhouding tussen religie en ontwikkelingssamenwerking in het algemeen (zowel in het Noorden als in het Zuiden) en haar visie op het debat over deze relatie.

In dit document wordt eerst een korte historische schets gegeven van het verloop van de relatie tussen religie en ontwikkelingssamenwerking. Daarnaast wordt een aantal specifieke aspecten van deze relatie benoemd waarbij de specifieke standpunten die Woord en Daad met betrekking tot deze punten inneemt, worden verwoord.

Omdat spraakverwarring en miscommunicatie bij dit thema veel voorkomt, is het van groot belang eerst de gehanteerde definities weer te geven. Vanuit deze definities dient dit document gelezen te worden.

2. Definities

- Overtuiging:** iets waarvan men zeker is dat het waar is. Een overtuiging kan op verschillende manieren tot stand komen: door rationele overwegingen, door empirische waarneming, maar ook door geloof in openbaring.
- Geloof:** In algemene zin is dit hetzelfde als overtuiging. Als het gaat om het christelijk geloof, kan dit nader gedefinieerd worden als: vanuit een persoonlijke relatie met Jezus Christus voor waar houden van de waarheid die door God geopenbaard is in de Bijbel. Dit geloof is niet alleen een overtuiging, maar heeft praktische en herkenbare consequenties voor het handelen van een christen.
- Religie:** Religie kan in substantiële zin gedefinieerd worden als de betrokkenheid op een metafysische werkelijkheid. Religieus handelen omvat dan de handelingen die betrekking hebben op deze werkelijkheid.
Als gekeken wordt naar de functie die religie heeft, kan religie ook gedefinieerd worden als zingevingsstelsel. Het gaat dan om de diepste drijfveren en motivaties van het handelen van mensen. In deze laatste betekenis wordt religie meestal gebruikt in het debat over religie en ontwikkelingssamenwerking.
- Waarden:** Basisovertuigingen ten aanzien van goed en kwaad waarop specifieke normen voor handelen worden gebaseerd. Waarden worden gebaseerd op de overtuiging die iemand heeft, of op de religie (als zingevingsstelsel) die iemand heeft.
- Normen:** Richtlijnen voor handelen, die gebaseerd zijn op onderliggende waarden.
- Profetisch spreken:** Als een religieuze groepering zich op onafhankelijke wijze, geïnspireerd door haar geloofsgoed richt tot overheid of maatschappij om bepaalde meningen of ontwikkelingen op kritische wijze aan de

¹ Zie bijvoorbeeld de lezingencyclus die in 2005-2006 door SID (www.sid-nl.org) georganiseerd werd onder de titel: 'Religie, ontwikkeling en internationale betrekkingen'.

orde te stellen. De term is afgeleid van het optreden van de profeten in het Oude Testament die (de koningen van) het volk Israël kritisch tegemoet traden.

3. Het verloop van de relatie tussen religie en ontwikkelingssamenwerking

De relatie tussen religie en ontwikkelingssamenwerking en preciezer nog, die tussen christendom en ontwikkelingssamenwerking, kon in het verleden gekenmerkt worden als een haat-liefde verhouding. Dat is niet verwonderlijk. De aftrap voor de huidige vorm van ontwikkelingssamenwerking is gegeven in een ontbijtrede door een christelijke president in een uitgesproken christelijk land: Truman in 1947 in de Verenigde Staten. Zijn oproep tot een nieuwe wereldorde en wereldwijde gerechtigheid kwam direct na de tweede wereldoorlog, een periode waarin de liefde en het mensenrecht met voeten vertrapt was en koloniën om vrijheid riepen. Indirect leidde de oprichting van de volkenbond (later de VN) tot de start van ontwikkelingssamenwerking in de vorm die we nu kennen.

De achterliggende gedachten hiervan waren expliciet geworteld in een maatschappij waar menselijke en humanitaire waarden van het christendom een centrale plaats innamen. Tegelijkertijd gingen ontwikkelingen vooral in West Europa erg snel. De naoorlogse periode laat zich karakteriseren als een secularisatiegolf waarbij de samenleving zich in toenemende mate ontworstelde aan haar joods-christelijke wortels, normen en waarden. Tegelijkertijd haakte ontwikkelingssamenwerking aan bij christelijke tradities en kerkelijke instituties, die zich, soms al eeuwen lang, druk maakten over armen en armoede: zending en missie.

In deze periode had ook het atheïstische marxisme uitgesproken ideeën over armoede en het ontstaan en voortbestaan ervan. Deze invloedrijke theorieën inspireerden na verloop van tijd een deel van de christelijke theologie². Het historisch materialisme vermengde zich met van oorsprong joodse en christelijke waarden en vertaalde zich in termen als naastenliefde, solidariteit, gerechtigheid en bevrijding die vanuit de context van de Bijbel vooral materialistisch vertaald werden in economische structuren, revolutie en transformatie. Juist in die tijd werd de klassiek theologische interpretatie van armoede en ongelijkheid afgedaan als burgerlijk; ouderwets en als bevestiging van de status quo. Vanuit de meer evangelicale stroming in de kerken werd van de weeromstuit sterk de nadruk gelegd op barmhartigheid en aandacht voor de mens vanuit de (geestelijke) bevrijding in Jezus Christus. De maatschappelijke tegenstelling tussen kapitalisme en marxisme hield deze basale en diepgaande verschillen in overtuiging binnen de kerken in stand.

Ook op het gebied van vrijheid rond waarden en normen deed de secularisatie haar intrede. Het streven naar waardenvrijheid in denken, doen en spreken werd voor velen in de westerse samenleving een levenshouding. Tegelijkertijd werden bij die waardenvrijheid, juist ook vanuit neo-marxistische hoek serieuze en fundamentele vragen gesteld. Absoluut relativisme zou elk ingrijpen in situaties van absolute armoede, onrecht en uitsluiting bij voorbaat overbodig maken. Desondanks greep het denken vanuit waardenvrijheid in de 70'er, 80'er en 90'er jaren ook in ontwikkelingskringen sterk om zich heen. Hoewel nog steeds werkend vanuit humanitaire motieven, die nadrukkelijk hun wortels in de joods-christelijke achtergrond van de Westerse cultuur hebben, vervreemde ontwikkelingssamenwerking zichzelf juist van deze grondovertuiging.

Na de val van de muur verbrokkelde het cement in deze tegenstelling. De twijfel over en rond de fundamenten van de grote godsdiensten en wereldideologieën nam toe. Er kwam een eind aan de grote verhalen en neo-positivistisch modernisme werd verwisseld voor het postmodernisme, dat ten principale het bestaan van absolute waarheid ontkent

² De bevrijdingstheologie, geïntroduceerd door Gustavo Gutiérrez, geïnspireerd door de bevrijdingspedagogiek van Paulo Freire.

en daarmee ook waarheidspretenties van elke overtuiging. Voortgaande ontkerkelijking en een globaliserende wereld droegen ook bij aan een bijna verabsoluteerd relativisme. Tegelijkertijd is met deze ontwikkeling meer aandacht gekomen voor inbreng vanuit en gesprek over verschillende overtuigingen waar vanuit gezamenlijk de sociale werkelijkheid wordt geconstrueerd (sociaal constructivisme).

Na de aanslagen van 11 september 2001 is het denken over religie opnieuw nadrukkelijk op de agenda gekomen. De aanslagen plaatsten de Islam en daarmee ook andere godsdienstige overtuigingen nadrukkelijk in het publieke debat. Dat publieke debat blijft overigens eenzijdig en etaleert vooral onbegrip over het leven vanuit een absolute overtuiging. De relatie tussen religie en ontwikkelingssamenwerking is hierdoor niet positiever geworden: er is veel aandacht voor de negatieve rol die religie speelt in het wereldgebeuren, zoals voor de relatie tussen fundamentalistische religieuze opvattingen en geweld. Hoewel er ook aandacht is voor de positieve rol die religie in ontwikkelingssamenwerking kan spelen, overheersen de negatieve kanten het debat.

4. Aspecten van de relatie tussen religie en ontwikkelingssamenwerking en de visie van Woord en Daad daarop

a. Religie als zingeving

Uitgaande van de tweede definitie van religie, waarin religie wordt gezien als zingevingssysteem, kan gesteld worden dat iedereen religieus is omdat iedereen handelt vanuit bepaalde overtuigingen. Dit geldt ook, of juist, voor hen die zich erop laten voorstaan waardenvrij te zijn. Het is van belang dat in ontwikkelingssamenwerking uitgangspunten altijd expliciet gemaakt worden omdat het juist de overtuigingen (en impliciete aannames) zijn die de richting en soort van interventie sturen. Een christelijke organisatie kan dus niet gezien worden als excentriek omdat zij werkt vanuit een helder aangegeven identiteit en overtuiging. Veeleer bestaat er verschil tussen organisaties met een expliciet gemaakte overtuiging en organisaties met alleen een impliciete overtuiging. Een tweede probleem van het postmodernisme is de ambigue houding over waarden en normen: die vormen uiteindelijk het cement van een samenleving en de basis voor verantwoordelijkheid, en zonder waarden en normen vaart niemand wel. Een derde probleem, dat specifiek en kenmerkend is voor ontwikkelingssamenwerking, is het feit dat het klassieke denken in en vanuit (religieuze) overtuigingen buiten de grenzen van Europa overheersend en bepalend is. Daardoor mist de West Europeaan, vanuit zijn levenshouding de aansluiting bij het denken en doen van mensen in het Zuiden en op het Amerikaanse continent. Dat leidt tot schijncommunicatie, miscommunicatie, misvattingen en onbegrip.

Woord en Daad gelooft niet in een neutrale benadering van ontwikkelingssamenwerking. Waardenvrijheid bestaat niet. Woord en Daad pleit daarom voor het op transparante wijze communiceren van ieders levensovertuiging en de daaruit voortkomende waarden die duidelijke keuzes in het omgaan met mensen en partners, het type werk en de richting van interventies bepalen. Alleen vanuit rotsvaste waarden is transformatie en ontwikkeling mogelijk.

De christelijke levensovertuiging, het christelijk getuigenis en de daaruit opkomende waarden vormen voor Woord en Daad het fundament van en het cement voor haar werk. Deze worden zoals in de inleiding genoemd verantwoord in het beleidsplan en een onderliggend document. Dit betekent dat Woord en Daad de waarden, die haar stempelen, doorvertaalt in alle lagen van haar werk en op die wijze een duidelijk herkenbare christelijke signatuur heeft.

b. Aspecten op macroniveau

Religieuze overtuigingen hebben grote invloed op de richting en snelheid van sociale verandering van de maatschappij. Deze invloed kan zowel positief als negatief zijn. In de ontwikkeling van Europa heeft religie een grote rol gespeeld. Veel ontwikkelingsconcepten hebben hun wortels in christelijk denken.

Naast het leveren van motieven voor verandering, speelt religie door haar contextualiserend vermogen ook vaak een rol als het gaat om het incorporeren van nieuwe instituties en structuren in het domein van een bepaalde cultuur³. Religies kunnen mensen helpen deze vernieuwingen een plaats te geven in het idioom van die cultuur. Er zijn ook negatieve aspecten van religie op macroniveau. Het kan worden gesteld dat daar waar religie zich aan macht koppelt, en religie dus op macroniveau een rol krijgt, de macht vroeg of laat de religie corrumpeert. Voorbeelden zijn er in alle werelddelen en onder de vlag van alle grote wereldgodsdiensten. Daar waar godsdienst en macht aan elkaar gekoppeld zijn is er sprake van systemen en structuren, die in hun aard niet spiritueel zijn. In dat geval wordt religie niet zelden gebruikt om te manipuleren, te sturen en te legitimeren. Dit gebeurde in de geschiedenis van het christendom vanaf de tijd van Constantijn de Grote, met excessen in de steeds herhaalde strijd tussen paus en vorst, de kruistochten, de ketter- en heksenvervolgingen, het antisemitisme, de religieuze legitimatie van slavenhandel, apartheid en rassendiscriminatie. Dit gebeurt in de islam als een fundamentalistische interpretatie van de *jihad* leidt tot terrorisme en bij sektarische groepen die geweld als middel gebruiken ('Leger van de Heer').

Tegelijk is het goed te bedenken dat ook grote slachtingen en bloedige uitingen van geweld in de wereldhistorie plaatsgevonden onder het regiem van seculiere ideologieën zoals het marxisme en het fascisme.

Het is niet juist om een religie af te rekenen op de extreme uitwassen die als zodanig niet door deze religie ondersteund worden.

Omdat Woord en Daad als NGO weliswaar via partners samenwerkt met lokale overheden, gaat Woord en Daad nooit directe relaties aan met overheden, ook niet als die christelijk geïnspireerd zijn. Op die wijze willen we afstand houden van de corrumperende werking van macht op religie.

Overigens sluit het voorgaande niet uit dat er met name in een democratisch systeem wel degelijk sprake kan zijn van een vruchtbare doorwerking van geloofsovertuigingen in de politiek. Opschoor noemt dit 'relativising Caesar': het laten horen van een nuttige tegenstem tegen gangbare opinies in.⁴

c. Aspecten op mesoniveau

Op mesoniveau fungeert godsdienst veelal als het geweten van de staat en de spreekbuis van het volk. In Afrika spelen bijvoorbeeld kerken veelal die rol. Het profetisch spreken is een roeping van de kerk, waardoor de kerk iets kan laten zien van oud testamentische gerechtigheid. Maar juist ook in barmhartigheidsbetoon richten kerken op op dit niveau veelal tekenen op die verwijzen naar de bijbel. Juist ook daardoor kan religie op mesoniveau overheden op kritische wijze de spiegel voorhouden. Op mesoniveau zijn er, juist ook in een globaliserende wereld, wereldwijde contacten tussen religieuze gemeenschappen.

Op mesoniveau speelt primair de overtuiging zelf een rol. Die overtuiging onderscheidt de religieuze gemeenschappen van elkaar. Het profetisch spreken is echter gebaseerd op de waarden die vanuit de overtuiging vorm krijgen. Die waarden vormen het uitgangspunt in het spreken en aanspreken. Ze spelen ook een rol in de aanpak van bijvoorbeeld corruptie, HIV/Aids, geweld e.d. Religieuze leiders hebben in het zuiden veelal gezag, ook als hun positie niet gewaardeerd wordt.

³ J.B. Opschoor, *Wealth of nations or a common future, Religion-based Responses to Unsustainable Development and Neo-liberal Globalisation*. SID lezing 23-01-2006

⁴ J.B. Opschoor, *Wealth of nations or a common future*.

Ook hier moet de keerzijde opgemerkt worden. Ook op mesoniveau kunnen gezagsposities misbruikt worden als het in de omgeving ontbreekt aan checks en balances zeker als die machtsposities versterkt worden door donorrelaties. Hierdoor kunnen ook religieuze gemeenschappen andere groepen marginaliseren of manipuleren. Woord en Daad is een overtuigd christelijke organisatie die op basis van gedeelde waarden er voor kiest om met christelijke organisaties in het zuiden samen te werken. Tegelijkertijd blijft ze op dit punt kritisch op zichzelf en op de organisaties waar ze mee samenwerkt. Traditioneel koos Woord en Daad voor de insteek op het lokale microniveau met een sterke nadruk op barmhartigheidsbetoon. Naarmate op dat niveau organisaties sterker werden, werd het ook voor Woord en Daad duidelijk dat steunen van partners op mesoniveau van belang is. Tegelijkertijd wil Woord en Daad op dat punt wel kritisch blijven. Ook op mesoniveau kan invloed overgaan in macht en daarmee leiders van partners en partnerorganisaties corrumperen. Woord en Daad werkt niet of nauwelijks samen met kerken. Dat heeft te maken met de eigen aard van Woord en Daad (een eigenstandige, niet kerkelijke organisatie) en de vaak ingewikkelde besluitstructuren die kerken hanteren, waardoor interventies aan slagkracht en effect inboeten.

d. Aspecten op microniveau

Op microniveau spelen lokale religieuze gemeenschappen, zoals christelijke gemeenten, vaak een rol in het verbinden van lokale gemeenschappen met het mesoniveau. Hier speelt in positieve zin, juist ook het in zuiden, nabuurschap een grote rol. Mensen zijn elkaar in directe zin soms tot een hand en een voet. Juist hier hebben relaties ook een geestelijke dimensie die gebaseerd zijn op de individuele gelovigen.

Religies zijn vaak een bron van geestelijke kracht voor vergeten, gemarginaliseerde, onderdrukte en lijdende groepen mensen, die hen overlevingskracht geeft; kracht om door te gaan: 'spirituality to combat'.

De rol van religie in sociale verandering is al genoemd. Hierbij valt ook te denken aan praktische economische waarden en houdingen: arbeidsethiek en arbeidsethos.⁵

Tegelijkertijd kan op het microniveau van de geloofsgemeenschappen ook de kiem worden gelegd voor een negatieve dimensie van religie: juist bijvoorbeeld moskeeën dienen soms als broedplaats voor de koppeling van religie en geweld. De doorvertaling naar meso- en macroniveau ligt dan voor de hand.

⁵ P.L. Berger, Religion and Development, SID lezing 10-10-2005.